

³⁹ *Новая история* (1870–1918) / Под ред. И. С. Галкина и др. – М., 1973. – С. 478.

⁴⁰ *Трухановский В. Г.* Уинстон Черчилль. – 3-е изд. – М., 1982. – С. 111.

⁴¹ *British Documents ...* – Vol. VI, № 564. – P.351. (Позначка Грея на донесення Берті – Грею 3 квітня 1912 р.).

⁴² *Там же.* – Vol. 6, № 576. – P.372 (Нікольсон 15 квітня 1912 р.; Поль Камбон – Пуанкаре 18 квітня 1912 р.).

⁴³ *Там же.* – Vol. 10 (11), № 285. – P. 184.

⁴⁴ *Очерки истории Англии: Средние века и новое время: Пособие для учителя* / Под ред. Г. Р. Левина. – М., 1959. – С. 339.

⁴⁵ *Новая история. Второй период: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. «История»* / Е. В. Бананова, К. Б. Виноградов, М. Н. Машкин и др.; Под ред. Е. Е. Юровской и И. М. Кривогуза. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1984. – С. 266.

⁴⁶ *Лемонен Э.* Указ. соч. – С. 108.

⁴⁷ *Ерусалимский А.С.* Легенды и правда о первой мировой войне // *Международная жизнь.* – 1954. – № 1. – С. 21–33.

Надійшла до редакції 15.02.05

С.С.Троян

Рівненський інститут слов'янознавства

Київського славистичного університету

ВПЛИВ КОЛОНІАЛЬНИХ ЗАВОЮВАНЬ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст. НА ПЕРЕХІД ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Проаналізовані особливості колоніально-експансіоністської діяльності кайзерівської Німеччини в 90-х рр. ХІХ ст. та її вплив на становлення курсу «світової політики». Розкритий тісний взаємозв'язок між колоніальною політикою, програмою нарощування потужного військово-морського флоту, прагненням Німеччини до отримання свого «шматка пирога» в переділі світу і зростанням впливу зовнішньополітичних експансіоністських ідей на німецьке суспільство, що в остаточному підсумку призвело до посилення міжнародної напруги та виникнення Першої світової війни.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності кайзерівської Німеччини, наслідком якої стала світова війна 1914 р., впродовж майже століття

привертають увагу істориків різних країн і наукових шкіл. На особливо пильну увагу заслуговують проблеми німецької політики, безпосередньо пов'язані з походженням Першої світової війни. У цьому сенсі своєчасна й важлива поява фундаментальної статті відомого російського германіста Бориса Туполева на сторінках «Новой и новейшей истории», у якій він, зокрема, детально проаналізував вплив світової і колоніальної політики на загострення внутрішньоєвропейської ситуації на початку XX ст. та розв'язання війни в 1914 р.¹

Водночас треба зауважити, що таке вибухонебезпечне поєднання колоніальних проблем з економічними, політичними, військовими та іншими програмами й діяльністю на міжнародній арені великих держав (Великобританії, Франції, Німеччини, Росії, Австро-Угорщини, США, Італії, Японії, Османської імперії) склалося ще в останні десятиліття й особливо наприкінці XIX ст. Це було безпосередньо пов'язане, з одного боку, з їх прагненням до переділу сфер впливу, а з іншого – із намаганням зайняти гідне «місце під сонцем»². Результатом стала надзвичайно агресивна імперіалістична зовнішня політика, яка призвела до численних війн і міжнародних криз. Особливо в цьому плані відзначилися правлячі політичні та військові кола створеної в 1871 р. Німецької імперії. Саме аналіз впливу німецької колоніальної політики наприкінці XIX ст. на перехід офіційного Берліна до «світової політики», що створило спочатку передумови для різкого загострення міжнародного становища, а потім мало своїм наслідком численні міжнародні кризи на початку XX ст. і, нарешті, призвело до розв'язання Першої світової війни, є предметом безпосереднього дослідження в проілюстрованій статті. Тим самим вона розсуває часові межі формування передумов походження світового конфлікту 1914–1918 рр., охоплені науковою розвідкою Б. Туполева, доповнюючи їх низкою істотних чинників, які почали складатися насамперед у сфері німецької колоніально-політичної та військово-морської активності ще наприкінці XIX ст.

У 90-х рр. XIX ст. наслідком впливу цілого комплексу економічних, політичних і соціальних змін у Німецькій імперії на її місце в міжнародних відносинах стала нова зовнішньополітична концепція «світової держави». Вона ґрунтувалася на основному теоретичному положенні: завершується епоха так званої системи європейської рівноваги й «концерту європейських держав», за якими насправді приховувалася світова гегемонія Великобританії. Думки про швидкий

кінець англійської гегемонії поділялися всіма прихильниками німецької «світової політики». Розбіжності в поглядах виявлялися з приводу іншого питання: чим замінити англійське домінування на міжнародній арені – гегемонією Німеччини, як вважали експансіоністські кола пангерманців, чи системою «світової рівноваги», де Німеччина займе місце поряд з іншими двома-трьома «світовими державами». У цьому контексті особливого значення набуває питання про вплив колоніальної експансії імперії Вільгельма II наприкінці XIX ст. на перехід до «світової політики».

Німецькі політичні та колоніальні кола, керуючись своїми геополітичними міркуваннями, розробили широку програму територіальних завоювань за межами Європи³. Вона була, з одного боку, своєрідним ескізом майбутньої великої картини переділу світу на користь кайзерівської Німеччини, а з іншого – містила багато елементів, які конкретизували напрямки реалізації цієї генеральної програми. Головні об'єкти німецької колоніальної експансії знаходилися в Африці (Ангола, Мозамбік, Занзібар, Пемба, Золотий Берег і гирло річки Вольта), Океанії (Каролінські острови й острови Самоа) і Східній Азії (острів Тімор, архіпелаг Сулу, філіппінський острів Мінданао). Тобто більша частина детально розробленої програми передбачала переділ колоніальних володінь Іспанії та Португалії, а також частково Англії та США на користь Німеччини. Вона прагнула розширити свої колоніальні володіння в Африці та створити своєрідну острівну колоніальну імперію на Тихому океані.

З метою реалізації цих і подібних до них планів німці ще в 1884 р. захопленням Ангра-Пекени (Південно-Західна Африка) розпочали заокеанські колоніальні анексії. Упродовж 90-х рр. XIX ст. Німеччина здійснила низку нових колоніальних загарбань в Азії, Океанії, Африці. Її колоніями стали колишні володіння Іспанії та Португалії, а також китайські території. У результаті остаточно склалася Німецька колоніальна імперія, яка поступалася площею тільки Британській і Французькій.

Одним із головних об'єктів німецьких колоніальних зазіхань у цей час став Китай, де боротьба за сфери впливу викликала серйозні колізії у відносинах між вільгельмівською імперією та іншими метрополіями. Ще в 1869–1870 рр. відомий географ і мандрівник Ф. Ріхтгофен запропонував рейхсканцлеру Отто фон Бісмарку заволодіти одним із портів на тихоокеанському узбережжі Китаю з метою розвитку торгівлі Пруссії з країнами Далекого Сходу. Він, зокрема, зве-

рнув увагу на вигідне розташування островів Чжоушань⁴. Але тоді цей проект, як і подібні до нього, залишився без уваги, що пояснювалося зосередженістю Бісмарка перш за все на європейських справах і турботою про зміцнення внутрішніх основ новоствореної Німецької імперії. Про нього згадали тільки через чверть століття, коли впливові кола німецького капіталу та виразники їх інтересів у рейхстазі почали чинити тиск на уряд з метою захоплення «опорного пункту» в Китаї. За цей час інтереси зацікавлених сил до справ на Далекому Сході значно зросли. Після запровадження в 1886 р. регулярної морської лінії перебувала на піднесенні німецька торгівля з Китаєм. У тогочасних дипломатичних документах є відомості про щорічний товарооборот між обома країнами, який становив 400 млн. марок⁵.

Разом з тим у Китаї зростали самостійні інтереси німецької фінансової групи, яка була представлена створеним у 1889 р. Німецько-Азійським банком. Німецькі фабриканти та заводчики, великі торговці й експортери, банкіри та власники пароплавів дуже нажилися на японо-китайській війні 1894–1895 рр. Для того, щоб надалі посилювати свої позиції в Китаї та не відстати від інших держав (Росії, Японії, Англії, США, Франції), німецький уряд за рекомендацією адмірала А. фон Тірпіца вирішив захопити Цзяочжоу (Кіао-Чао) і приморську провінцію Шаньдун. При цьому, як відзначав німецький дипломатичний представник у Пекіні барон Е. Гейкінг у розмові зі своїм російським колегою О. Павловим у березні 1897 р., цей крок мав передувати двом іншим: наданню німецьким офіцерам права брати участь у модернізації китайських збройних сил і забезпеченню німецькому капіталу як мінімум рівної з капіталом інших держав участі в будівництві залізниць⁶.

Німці шукали тільки приводу для реалізації своїх колоніальних планів у Китаї. Про це згадував другий секретар російської місії Ю. Соловйов: «Увесь 1897 рік пройшов у Пекіні під знаком очікування виступу Німеччини. Німці шукали найменшого приводу, щоб викликати інцидент і використати його у своїх інтересах, інакше кажучи, щоб одержати хоча б привід якого-небудь права перейти до політики загарбань... Нарешті, у жовтні (листопаді) 1897 р., як цинічно відзначали пекінські колеги Гейкінга, німцям поталанило. У Шаньдунській провінції знайшли вбитими двох місіонерів»⁷.

На це саме звертав увагу вже згадуваний Павлов у своєму донесенні про інспірований німцями напад натовпу китайців в Учані на екіпаж німецького крейсера «Кормарон». Дипломат писав: «Інцидент

був сильно роздутий самими німцями в Китаї, і говорили про можливі наслідки... Я цілком переконаний, що якби наступного дня не прийшла звістка про сумний випадок із німецькими місіонерами в Шаньдуні, німецький посланець або командувач німецької ескадри так чи інакше найближчим часом створили б який-небудь новий інцидент, яким німецький уряд міг би тоді скористатись у своїх цілях»⁸. Таким чином, 4 листопада 1897 р. два католицьких патери Кіс і Хекле, які належали до однієї з численних німецьких релігійних місій у південному Шаньдуні, заночували в одному з сіл і були вбиті озброєними китайцями. Ця подія стала формальним приводом для відкритої колоніальної експансії Німеччини в Китаї.

Німецький соціал-демократ Б.Шенланк у своєму виступі з трибуни рейхстагу звертав увагу на заяву консервативної «Кройццайтунг». Газета писала: «Отже, настав момент здобути на китайській землі тверду позицію, яку ми вже давно повинні були б мати... Адже неможливо чекати, поки китайці самі ввічливо нас попросять, щоб ми коли-небудь здійснили, нарешті, вторгнення»⁹.

Вільгельм II наказав послати в Цзяочжоу німецьку ескадру й оволодіти бухтою, а потім – Шаньдунським півостровом. У відповідь на пропозицію канцлера Гогенлоє бути обережним імператор відповів: «Ми повинні неминуче використати цей прекрасний випадок перш, ніж якась інша держава почне підбурювати Китай або прийде йому на допомогу. Тепер або ніколи»¹⁰.

14 листопада 1897 р. німецька ескадра на чолі з адміралом О.Дідеріхсом прибула в Цзяочжоу й висадила десант. Китайський гарнізон без бою здав порт і укріплення. Того ж дня німецький адмірал прокламацією проголосив зайняття бухти, усіх розташованих у ній островів і прилеглих територій¹¹. Захоплений порт вирішено було використовувати як опорний пункт для загарбання китайської території. Новий статс-секретар німецького МЗС Б. Бюлов уже у своєму першому виступі в рейхстазі 6 грудня 1897 р. заявив: «Ми повинні вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький флот і німецький корабель користувалися в Китаї такою ж увагою, якою користуються представники інших держав... Німеччина прагне оберігати свої інтереси в Китаї та Вест-Індії, не проявляючи жодної слабкості»¹².

Остаточо договір між Німеччиною й Китаєм був підписаний 6 березня 1898 р. Німеччина одержала в оренду на 99 років бухту Цзяочжоу для організації військово-морської бази та добилася моно-

польного права на спорудження залізниць у Шаньдуні й вільну експлуатацію там гірських надр.

Улітку 1898 р. після зайняття деяких китайських територій особливої актуальності у зв'язку з посиленою підготовкою Англії до війни проти бурських республік Трансвааль і Оранжевої набуло для Німеччини питання про поділ португальських колоній. Німецький колоніалізм прагнув взамін картбланшу Великобританії на агресію проти бурів одержати колоніальні компенсації в Африці. «... Я спробую, – повідомляв німецький посол у Лондоні граф Гатцфельд, – зайняти таку позицію, що тепер буде вже справою Солсбері повідомляти мені, які поступки англійці готові зробити нам у португальських колоніях в Африці»¹³.

Англія на перших порах прагнула самостійно захопити колоніальні володіння Португалії, яка в той час знаходилася на межі фінансового й політичного краху. Однак у Лондоні змушені були рахуватися з можливим опором з боку Німеччини, яка заявила про свою зацікавленість у територіальних і фінансових питаннях на півдні Африки. Гатцфельд у відповідь на запит британського прем'єра Солсбері заявив: «Німеччина у всякому випадку повинна мати Анголу й північну частину Мозамбіку. Тоді Англія досягне своєї бажаної мети – Делагоа, з усім, що це означає для Трансваалю, а ми відмовимося там від наших важливих інтересів, за які ми можемо вимагати відповідних компенсацій. Якщо німецькі вимоги відносно португальських колоній здаються Англії надмірними, то остання може запропонувати Німеччині інші «об'єкти компенсацій», наприклад Занзібар»¹⁴. Крім того, Німеччина вимагала, щоб Англія негайно передала їй бухту Уолфішбей і пообіцяла підтримати в майбутньому, коли на порядок денний стане питання про португальську частину Тимору. Такою була ціна німецького уряду за відмову від підтримки бурських республік.

Безумовно, на нашу думку, якби така колоніальна програма була реалізована, це стало б найбільшим успіхом німецької дипломатії. По-перше, Німеччина відкривала собі шлях до захоплення великих колоніальних володінь в Африці, які в два рази переважали за розмірами територію самої Німеччини. По-друге, вона досягала виходу своїх колоній у Східній Африці до Замбезі, а в Південно-Західній Африці – до Тигрової бухти (Тайгербей). По-третє, німці здобували два важливих опорних пункти в районі Конго та Голландської Індії.

В остаточному підсумку, після довгих дискусій і взаємних поступок Німеччина досягла угоди з Англією. 30 серпня 1898 р. були підписані дві конвенції, одна з яких абсолютно секретна. Вона передбачала умови поділу португальських колоній: «Якщо виявиться неможливим зберегти недоторканість володінь Португалії, розташованих в Африці на південь від екватора і в Тиморі, то Англія й Німеччина нададуть одна одній свободу дій у вказаних областях»¹⁵. Вони погоджувалися також не допускати до поділу цих колоній нікого стороннього.

Передбачаючи можливість банкрутства Португалії, укладанням договору Німеччина забезпечила собі право одержувати митні збори в південній частині Анголи та в частині Мозамбіку на південь від річки Замбезі.

Англо-німецька угода не залишилася абсолютною таємницею. Щоправда, ореол таємничості знову зробив реальною, як ми переконані, безпідставно, можливість приєднання Великобританії до Троїстої угоди. Так, португальський посланець у Мадриді Маседо, за повідомленням з Іспанії російського посла Д.Шевича, вважав, що Німеччина збирається одержати вигоду з договору з Англією на ґрунті колоніальної політики в Африці, участі у фінансових операціях і тісного зближення з Англією. Маседо підкреслив: «Словом, є всі підстави припускати, що якщо англійський уряд ще не повністю примкнув до Троїстого союзу, то принаймні з головних питань, які мотивували цей союз, він зобов'язався створити Німеччині дружню підтримку, як зі свого боку Німеччина зобов'язалася, вірогідно, не перечити розвитку планів Англії в долині Нілу та на Крайньому Сході»¹⁶.

Сам імператор Вільгельм II признавався російському послу в Берліні графу Н.Остен-Сакену: «Досягнута угода, що кожне придбання португальських колоній, зроблене Англією, повинне бути поділене між нами. Це дасть мені гарні шматки колоніальних володінь і гарні вугільні станції. Ми взаємно визнали наші сфери впливу в Африці»¹⁷. Бюлов також дуже високо оцінював англо-німецький договір 1898 р.: «Він забезпечив би нам виключне право на область, у два рази більшу за розмірами, ніж Німецька імперія, дозволив би шляхом доступу зі Східної Африки до Замбезі та з Південно-Західної Африки до Тигрової бухти об'єднати найкращим чином дві наші найважливіші колонії і, врешті-решт, надав би бажану можливість одержання двох нових значних опорних пунктів у Конго»¹⁸.

Однак на практиці англо-німецька угода про поділ португальських колоній так і не була здійснена. Як влучно зауважив історик-германіст А.Єрусалимський, «велика дипломатична перемога німецького імперіалізму, який шукав «місця під сонцем» над англійським на цей раз виявилася пірровою перемогою. Німецька дипломатія зберегла «свободу рук», ще не помічаючи, що руки залишилися порожніми»¹⁹. Більше того, 14 жовтня 1899 р. англійський уряд уклав із Португалією секретний Віндзорський протокол, який гарантував недоторканість її колоніальних володінь. Він по суті перекреслював плани поділу колоній за рахунок сфер впливу Португалії.

Значно більшого Німеччина досягла в районі Тихого океану. Скориставшись іспано-американською війною, слабкістю й невдачами Іспанії, кайзерівська дипломатія вчинила на мадридський двір серйозний тиск, доповнений демонструванням своєї, хоч і незначної порівняно з британською та американською, морської сили. 1 липня 1898 р. Бюлов направив німецькому послу в Вашингтоні таку телеграму: «Імператор вважає одним із головних завдань німецької політики використання всіх можливостей, які надає іспано-американський конфлікт, для здобуття морських опорних пунктів у Східній Азії»²⁰. На вимогу морських і колоніальних кіл німецький уряд навіть направив до берегів Філіппін ескадру під командуванням адмірала Дідерікса, хоча при тодішній слабкості німецького флоту не могло бути мови про його участь у військових діях. Німеччина звернулася до Іспанії з пропозицією, щоб та віддала за взаємовигідною ціною все: «Чи то Філіппіни або острів Сулу, чи то Кароліни або острови в Океанії, чи то Фернандо-По або Канарські острови»²¹. Наслідком стало врегулювання наприкінці 1898 р. іспано-німецьких колоніальних суперечностей в Океанії. За договором від 9 лютого 1899 р. Німеччина одержала Каролінські й Маріанські острови (за винятком Гуаму) та Паулу, заплативши Іспанії 17 млн. марок.

Правлячі кола Німеччини охоче підтримали новий виступ уряду на колоніальному поприщі, бо бачили в ньому перш за все посилення ролі імперії як «світової держави». Зокрема, пангерманці так пояснювали значення цього успіху: «Уряд послідовно проводить німецьку світову політику і в даному випадку при новому поділі світу забезпечив певну частину, яка у зв'язку з раніше здобутими володіннями на Великому океані створює в економічному та військовому відношенні замкнену острівну імперію»²².

Останньою територією, одержаною Німеччиною в цьому районі, стало Західне Самоа. 14 листопада 1899 р. була підписана англо-німецька угода, згідно з якою Англія відмовлялася від своїх прав на Уполу та Саваї на користь Німеччини. Взамін Німеччина передавала їй свої права на Тонга, Німуйе, спірні райони Соломонових островів і Західної Африки, а також остаточно розв'язувала руки англійським колонізаторам для боротьби з бурами на півдні Африки. У зв'язку з цим російський дипломат Стааль передавав 22 листопада 1899 р. з Лондона М. Муравйову: «Як відомо, у Німеччині ця угода була сприйнята як торжество німецької дипломатії, тим більше чудово, що воно досягнуте у віддалених океанічних сферах, незважаючи на надзвичайну слабкість флоту імперії. В Англії не можуть цього повністю заперечувати. Не можна стверджувати, що одержані компенсації дорівнюють зробленим нею поступкам. Не зачіпаючи комерційного значення островів, що були віддані, хоча і в цьому плані рішення, безсумнівно, на користь Німеччини, досить указати, скільки виграє її престиж унаслідок того, що багаторічна суперечка за перевагу на острові Уполу та в столиці групи завершена повним вигнанням звідти її суперників... Англіїці цінують її (угоду. – С. Т.) більше всього як засіб для поліпшення відносин з Німеччиною... Усунення приводів до непорозумінь із Німеччиною дасть їй (Великобританії. – С. Т.) таку необхідну моральну підтримку в «боротьбі з Трансваалем»²³.

У самій Німеччині заволодіння тихоокеанськими островами й частиною китайської території було оголошене важливою перемогою імперії на колоніальному поприщі. З цього приводу російський посол у Берліні Остен-Сакен писав 9 червня 1899 р. Муравйову: «Приєднання до німецьких заокеанських володінь груп островів Каролінських, Маріанських і Палас тутешня громадська думка зустрічає з великим співчуттям. Більшість органів преси відзначає порівняно низьку ціну купівлі та віддає належне дипломатичній особі пана Бюлова, якому нібито без шуму вдалося виконати те, що не вдалося в 1885 р. самому князю Бісмарку»²⁴. Виступаючи з трибуни рейхстагу, Бюлов заявив: «Придбання німецьких володінь у Південних морях завершено, і цей договір та договір із Китаєм відносно Кіао-Чао є віхами на одному шляху – шляху до світової політики»²⁵.

Він прагнув використати боротьбу за острови Самоа, про які німецький дипломат барон О. Ріхтгофен влучно сказав, що «всі Саманські острови разом узяті не варті тих грошей, які витрачаються

на телеграми в Самоа і з Самоа»²⁶, для активізації діяльності зі створення військово-морського флоту. У листі до кайзера Бюлов писав: «Випадок біля Самоа (бомбардування англо-американськими кораблями Апії, коли постраждало німецьке консульство. – С. Т.) є новим доказом того, що колоніальну («заокеанську») політику можна здійснювати тільки за допомогою досить великого флоту». Вільгельм II у цьому місці зробив позначку: «Про що я вже десять років проповідую осламу – депутатам рейхстагу»²⁷.

Імператор тісно пов'язував плани зміцнення Німеччини як світової держави з успіхами колоніальної політики, яка, у свою чергу, повинна спиратися на підтримку сильного військово-морського флоту. Вперше Вільгельм II заявив про це 18 січня 1896 р. на банкеті у зв'язку зі святкуванням 25-річного ювілею імперії. Кайзер сказав: «Німецька імперія стала світовою державою. Всюди в найвіддаленіших куточках земної кулі живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно зв'язати цю велику Німецьку імперію з вітчизняною»²⁸.

Отже, справжнім ґрунтом для реалізації німецьких планів «світової політики» мали стати сильний військово-морський флот і реальні теоретичні концептуальні побудови, які б виправдовували подібні плани й доводили їх необхідність. На теоретичній ідейній основі «світової політики» ми зупинилися вище. Щодо німецької програми будівництва потужного військово-морського флоту, то це питання стало особливо актуальним з другої половини 90-х рр. XIX ст.

Головними прихильниками та пропагандистами «безмежних флотських планів» були сам імператор Вільгельм II і керівні кола націонал-ліберальної та імперської партій. Це яскраво проявилось у виступі в рейхстазі 1 грудня 1896 р. націонал-ліберала й одного з діячів Пангерманського союзу Г. Пааше. Він заявив: «Німеччина була й залишається світовою державою й повинна в певному розумінні проводити політику ствердження своєї світової могутності... Ми повинні захищати наше світове становище за допомогою флоту»²⁹. Наступного дня в такому ж дусі висловився лідер імперської партії великий промисловець В. Кардорф: «Я знаходжуся на крайньому правому фланзі прихильників морського флоту й мої бажання йдуть досить далеко»³⁰. Стосовно імператора, то він ще в січні 1895 р. доводив лідерам провідних правлячих партій необхідність будівницт-

ва великого військово-морського флоту. Думку про флот він пов'язував з економічним розвитком Німеччини та неминучою боротьбою за колонії. Через два роки він писав: «Ясніше ясного, як нерозумно було десять років тому розпочати колоніальну політику, не маючи флоту, і давати їй розмах, не турбуючись одночасно про відповідне будівництво флоту»³¹.

Серед основних аргументів прихильників значного збільшення військово-морського флоту фігурували такі: по-перше, необхідність забезпечити збут німецької промислової продукції й доставку сировини за «допомогою морської торгівлі», по-друге, «безприкладне зростання німецької морської торгівлі, суднобудування та інших видів промисловості, пов'язаних із нею; по-третє, колоніальні здобутки, які є опорними пунктами, не мають відповідного захисту», тоді як «найкращий захист вітчизняних берегів, віддалених колоній і торгового флоту полягає в бойовому лінійному флоті, здатному вийти в море, дати бій головним морським силам противника і якщо не відібрати в нього панування на морі, то хоча б похитнути його»³². На нашу думку, це є пряме підтвердження нерозривного зв'язку між колоніальною та флотською політикою, необхідності будівництва потужного військово-морського флоту з завданням збереження й розширення німецьких заокеанських колоніальних володінь і опорних пунктів.

Водночас у рейхстазі та уряді були впливові сили, які виступали проти флотських планів або ставилися до них дуже стримано. Це перш за все представники військових кіл, які боялися, що будівництво великого флоту викличе зменшення асигнувань на сухопутну армію. Крім них не бачили необхідності в розширенні планів військово-морського будівництва депутати від соціал-демократичної партії та католицької партії «Центру», представники Вільнодумного союзу й аграріїв. Проти будівництва великого військового флоту також виступав найвпливовіший представник МЗС Ф.Гольштейн, який вважав достатнім створення морського флоту для берегової оборони.

У цій ситуації німецький імператор і профлотські кола не хотіли миритися з тим, що рейхстаг і уряд так повільно повертаються в бік активної політики посилення морських озброєнь. Вільгельм II навіть збирався розпустити рейхстаг і провести зміни в уряді. Наслідком таких його планів стало призначення у 1897 р. контр-адмірала А. Тірпіца на посаду статс-секретаря з військово-морських справ, а Б.Бюлова – статс-секретарем міністерства закордонних справ.

Тірпіц обґрунтував нову стратегічну військову концепцію – боротьби проти Англії за світове панування. Основою своєї політичної стратегії він назвав ідею ризику. Суть її зводилася до такого: ризик, загроза поразки, важких втрат або відчутних ударів можуть змусити Англію уникати зіткнення з її німецьким конкурентом. Тірпіц був першим, хто відчув основну тенденцію розвитку інтересів експансіоністських монополістичних кіл Німеччини — створення могутнього бойового лінійного флоту, здатного залучити на бік Німеччини нових союзників і протистояти основному економічному, морському й колоніальному супернику в особі Великобританії. Пізніше Тірпіц сформулював основні положення своєї концепції у вигляді триєдиного завдання:

по-перше, потрібно виграти час для створення могутнього військово-морського флоту;

по-друге, необхідно в зовнішній політиці уникати небезпечних інцидентів, які б привели до війни з якоюсь європейською державою;

по-третє, слід шукати «рівновагу сил на морях» шляхом зближення з Росією та Японією для протидії Англії.

Основну стратегічну мету німецького військово-морського флоту він визначив як «посилення нашої політичної могутності й нашого значення проти Англії»³³.

Тірпіц одержав підтримку нового керівника дипломатичного відомства Бюлова. Ще його попередник А.Маршалл навесні 1897 р. зазначив: «Питання про те, чи повинна Німеччина проводити світову політику, нерозривно пов'язане з іншим питанням: має чи не має Німеччина світові інтереси». І він доводив, що німецькі купці, судновласники, експортери, колоністи й колонізатори «розставляють фігури на великій шаховій дошці світу й чекають, що ми їх захистимо й використаємо»³⁴. В умовах, коли морські плани Тірпіца стали одним із головних питань політичної боротьби в Німеччині, саме Бюлов забезпечив їх остаточну підтримку й реалізацію на шляху «світової політики». Статс-секретар МЗС своє головне завдання бачив у тому, щоб шляхом переговорів з лідерами партій будь-яким способом протягнути флотські плани Тірпіца через рейхстаг. У зв'язку з цим Бюлов говорив: «Політичні партії і, в першу чергу, їхні вожді підуть за нами тільки тоді, коли ми створимо в країні сильний рух за будівництво флоту. Нам доведеться забити в «національний барабан» (малося на увазі роздування широкомасштабної пропагандист-

ської кампанії з метою просування законів про військово-морське будівництво від початкових відомчих планів до їх практичного здійснення. – С. Т.)»³⁵.

Наприкінці листопада 1897 р. перед відкриттям «сесії рейхстагу морський законопроект Тірпіца був опублікований. На нашу думку, це було зроблене з тією метою, щоб опозиція не мала часу протиставити йому вагомі контраргументи. Щоправда, забігаючи наперед, відзначимо, що на перших порах Тірпіц не зумів реалізувати свій задум. Законопроект передбачав збільшення німецького флоту до кінця 1904 р. до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервних кораблі), 8 броненосців, 12 великих і 30 малих крейсерів. «Для підтримки торгових інтересів» Німеччина повинна мати в закордонному плаванні до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже у два рази. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася з 1 818 до 26 637 осіб³⁶.

Засідання рейхстагу, яке мало вирішити долю флотського законопроект, відкрилося 30 листопада 1897 р. Однак, незважаючи на обґрунтування Вільгельмом II, Гогенлоє й Тірпіцом необхідності створення великого та сильного військово-морського флоту як «фактора могутності», рейхстаг у цілому зайняв суперечливу позицію. Депутат від соціалістів Шенланк взагалі стверджував, що торгівля не потребує захисту флоту і критикував «світову політику»³⁷.

Тоді перед членами рейхстагу з промовою, яка стала його політичним дебютом, виступив Бюлов. Російський посол Остен-Сакен, який знаходився серед присутніх, у своїй депеші з Берліна повідомляв, що «Бюлов говорив упевнено, зрозуміло й красномовно, хоча по суті нічого й не сказав»³⁸. Але головне, що керівник німецького зовнішньополітичного відомства проголосив готовність кайзерівської Німеччини до здійснення «світової політики» й завоювання «місця під сонцем» («Unter der Sonne»), тобто заявку Німеччини на свою частку в переділі світу. Бюлов, зокрема, підкреслив, що «пройшли ті часи, коли німець одному своєму сусідові залишав землю, іншому – море, а сам задовольнявся небом, де панує чиста доктрина. Ми нікого не хочемо відсувати в тінь, але ми вимагаємо для себе місця під сонцем»³⁹.

Однак рейхстаг все ще не затвердив законопроект Тірпіца, хоча й не відхилив: подальше обговорення відкладалося на кілька місяців. Саме за цей час у результаті активної діяльності прихильників ство-

рення великого військово-морського флоту визначилося нове співвідношення сил. За даними органу пангерманців «Альдойче Блеттер», протягом грудня 1897 – лютого 1898 рр. у рейхстаг надійшли 115 петицій з Німеччини і 50 петицій від німців за кордоном з вимогою затвердити законопроект про флот⁴⁰. Напередодні його нового обговорення 13 січня 1898 р. в Берліні відбулися великі збори впливових купців, промисловців, представників банків, які вимагали затвердження законопроекту. Із рефератом про флотську політику на них виступив лідер зацікавлених у позитивному вирішенні питання про нарощування військово-морської могутності Німеччини парламентаріїв гамбурзький судновласник А. Верман.

У пропагандистському забезпеченні програми будівництва німецького військово-морського флоту активну участь узяв сам Тірпіц, про що є свідчення в його спогадах. Тірпіц писав: «Я вважаю своїм правом і обов'язком роз'яснювати широким колам, які інтереси покладені на карту, потрібно було розширити вузький крутозір народу, пробудити усвідомлення культурного значення моря, яке раніше було відсутнє в нього або приспане ходом нашого історичного розвитку; поглибити переконання в тому, що дійсність владно вказує нам цей шлях, якщо ми хочемо продовжити, не вдаючись до масової еміграції, той розквіт нашої перенаселеної вітчизни, який настав після введення протекціоністського тарифу Бісмарка. Герінген організував інформаційний відділ імперського морського відомства; він об'їхав університети, причому майже всі економісти – до Брентано включно – обіцяли йому повну підтримку. Шмоллер, Вагнер, Зерінг, Шумахер і багато інших заявляли, що витрати на флот є продуктивними... Так намітилося зрушення в трактуванні національно-політичних питань, яке було здоровою противагою безплідним соціально-політичним утопіям»⁴¹. У результаті, 23 березня 1898 р. на засіданні рейхстагу флотський законопроект був затверджений.

Ця подія означала успіх не тільки Вільгельма II, Бюлова й Тірпіца, але й впливових фінансово-промислових кіл, які виступали за посилення позицій Німеччини як «світової держави» на шляху зовнішньополітичної експансії. Так, Пангерманський союз знаряддяв німецької «світової політики» вважав посилення морської могутності⁴².

Для закріплення цього успіху був створений спеціальний пропагандистський центр – Флотський союз на чолі з новим королем Албанії (у майбутньому) принцем В. Відом та редактором газет «Берлінер нойесте Нахріхтен» (орган промисловця Ф. Круппа) і «Берлінер

політише Нахріхтен» (орган пруського міністра фінансів І. Мікеля) В. Швейнбургом. Рупором новоствореної організації стала газета «Пост», яка виражала інтереси імперської партії та її лідера, впливового підприємця К. Штумма. Правління союзу знаходилося в Берліні й складалося з 40 чоловік. На їх утримання витрачалися 24% річного бюджету Флотського союзу. Союз видавав щомісячник «Флотте», тижневик «Юбераль», а також «Альгемайне Маріне-Кореспонденц», «Флоттенярбух» і «Флоттенапрайс календер».

У першу чергу Флотський союз, спираючись на підтримку Пангерманського союзу й Колоніального товариства, почав провадити думку про необхідність створити ще більший флот, ніж передбачалося за законопроектом від 23 березня 1898 р. Здійснюючи агітацію про прийняття закону про збільшення військово-морського флоту, союз упродовж 1898–1900 рр. розповсюдив 6 млн. примірників книг і брошур, організував 3 600 доповідей і лекцій. Кошти на це надходили переважно у вигляді спеціальних пожертвувань від німецьких приватних осіб і досягли суттєвої цифри – 411 812 марок⁴³.

Щоправда, на деякий час відкрита пропаганда на користь нових озброєнь у Німеччині була зірвана її участю в роботі першої Гаазької конференції з роззброєння (18 травня – 29 липня 1899 р.). Однак реальних документів, які б передбачали заборону збільшення чисельності військ і військових бюджетів на п'ять років, а морського бюджету – на трирічний термін, не було прийнято. Це розв'язало руки німецьким глашатаям нових планів збільшення армії та флоту під прикриттям захисту континентальних і заморських інтересів Німеччини. Виступаючи в рейхстазі 11 грудня 1899 р., Бюлов заявив: «Що робити, світ уже поділений ... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли зрозуміємо, що для нас неможливе благополуччя без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У прийдешньому столітті німецький народ буде або молотом, або ковадлом»⁴⁴. Через кілька днів уряд відкрито оголосив, що виносить на розгляд рейхстагу новий закон, який передбачає значне зростання морських озброєнь.

Нова морська програма Тірпіца викликала великі дебати, але її швидкій реалізації несподівано допоміг зовнішньополітичний фактор. Наприкінці грудня 1899 р. і на початку січня 1900 р. англійські військові кораблі затримали три німецьких пароплави – «Бундесрат», «Генерал» і «Герцог» – за підозрою в провезенні контрабандних товарів для бурів. Бюлов зачитав це повідомлення кайзеру й закінчив

його словами: «Немає такого вітру, який не приніс би чогось доброго». А Тірпіц додав: «Це той самий вітер, який нам необхідний, щоб привести наш корабель у гавань. Тепер флотський закон пройде. Ваша Величність повинна нагородити англійського командира орденом з подякою за проведення нашого флотського закону»⁴⁵. У Німеччині розгорнулася бурхлива антианглійська та профлотська кампанія, Бюлов навіть висловлював побоювання, чи не збирається Англія компенсувати свої невдачі в сухопутній війні проти бурів успішною морською війною проти Німеччини⁴⁶.

У цих умовах 12 червня 1900 р. рейхстаг остаточно затвердив нову морську програму, яка передбачала подвоєння німецького флоту й перетворення його на наймогутніший, після англійського, флот у світі. Згідно з законом 1900 р. німецький флот до 1915 р. мав налічувати 38 лінійних кораблів, 14 броненосців і 38 легких крейсерів⁴⁷. Це означало, що військово-морський флот, спрямований на боротьбу за оволодіння опорними пунктами далеко за європейськими кордонами Німеччини, перетворився на одне з головних знарядь її експансіоністської зовнішньої політики. Підтвердженням цього стало вже захоплення перших «опорних пунктів» – гарантованих місць за кордоном, які знаходяться під німецькою владою – на території Китаю та в басейні Тихого океану.

Закликаючи до переходу на рейки «світової політики» з допомогою могутнього флоту, кайзер під час спуску на воду броненосця влітку 1900 р. у Вільгельмсгафені проголосив: «Як потужно б'є океан у ворота нашої вітчизни й змушує нас утвердити як вищий закон своє місце в світі, закликає нас до світової політики. Океан необхідний для величі Німеччини, але він також показує, що на цьому й далеко по той бік його без Німеччини, без німецького імператора не повинно відбуватися жодної події»⁴⁸.

Таким чином, імперіалістичні кола Німеччини наприкінці ХІХ ст. фактично остаточно стали на шлях широкомасштабної «світової політики», важливою ланкою якої була подальша колоніальна експансія з опорою на сильний військово-морський флот. Про це навесні 1900 р. відверто заявив Бюлов, водночас намагаючись завуалювати агресивну спрямованість зовнішньополітичного курсу своєї держави. Він сказав: «Під словами «світова політика» я розумію тільки турботу про вирішення завдань, які постали перед нами й впливають зі зростання нашої індустрії, нашої торгівлі й нашого судноплавства. Ми не можемо перешкоджати зростанню німецьких заморсь-

ких інтересів. Ми не можемо стримувати нашу торгівлю, нашу промисловість, робочу силу, активність та інтелект. Ми не думаємо про те, щоб здійснювати агресивну, експансіоністську політику. Ми хочемо тільки захистити вагомі інтереси, які здобули в усіх частинах світу в ході природного розвитку подій... Агресивні тенденції повністю чужі нам, ми не хочемо здійснювати ані авантюристичну, ані фантастичну політику, ми хочемо і в майбутньому розвиватися тільки в мирних умовах, як в економічному, так і в політичному плані...»⁴⁹. Насправді ці слова, як ми вже переконалися, були дуже далекі від реалій кінця XIX ст.

Найчіткіше принципова позиція німецьких експансіоністських кіл була сформована Пангерманським союзом: «Тільки за умови, що ми сильні на морях, великі морські держави дозволять нам створити серединноєвропейський економічний союз... І тільки за наявності широкої серединноєвропейської основи ми зможемо здобути світові позиції і в інших частинах земної кулі та втримати їх»⁵⁰. В ідеології та практичній діяльності саме Пангерманського союзу, Флотського союзу та Колоніального товариства наприкінці XIX ст. найяскравіше були виражені прагнення до реалізації німецьких континентальних і заокеанських колоніальних планів. Метою їх пропаганди стала політична й ідеологічна підготовка німецького суспільства до здійснення Німеччиною великої анексіоністської програми на континенті («Серединна Європа») і за його межами («світова політика»). Ідейні основи та нормативні засади для практичної реалізації такої політики остаточно склалися наприкінці XIX ст., свідченням чого, зокрема, стало затвердження широкомасштабної програми створення та розвитку потужного німецького військово-морського флоту.

Примітки

¹Туполев Б. М. Происхождение первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4–5.

²Туполев Б. М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». – М., 1991.

³*Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes: In 40 Bde. – B., 1922–1927. – Bd. 14 (1). – № 3806. – Далі: GP.*

⁴*Ibid.* – № 3645.

⁵*Ibid.* – Bd. 9. – № 2219.

- ⁶Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. Китайский стол, д. 114, ч. 2, 1897 г., л. 4–5. Дали: АВП РФ.
- ⁷Соловьев Ю. Я. 25 лет моей дипломатической службы (1893–1918). – М., 1928. – С. 55–56.
- ⁸АВП РФ. – Ф. Китайский стол, д. 114, ч. 2, 1897 г., л. 149.
- ⁹Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. – В., 1897. – Bd. 1. – 6.12.1897. – S.51. – Дали: Reichstag.
- ¹⁰GP. – Bd. 14(1). – 3689.
- ¹¹Захват Германией Киао-Чао в 1897 г. // Красный архив. – 1938. – Т.2. – С.50.
- ¹²Reichstag. – Bd. 1. – 6.12.1897. – S.60.
- ¹³Bülow В. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. – В., 1930. – Bd. 1. – S.277.
- ¹⁴GP. – Bd.14(1). – № 3817.
- ¹⁵Фей С. Происхождение мировой войны: Пер. с англ. – М., 1934. – Т. 1. – С. 100–101.
- ¹⁶АВП РФ. – Ф. Политический архив, д. 2117, л. 16.
- ¹⁷Англо-германское сближение в 1898 г. // Красный архив. – 1933. – Т. 1. – С. 76.
- ¹⁸GP. – Bd. 14(1). – № 3876.
- ¹⁹Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. – 2-е изд. – М., 1951. – С. 458.
- ²⁰GP. – Bd. 15. – № 4151.
- ²¹Ibid. – № 4168.
- ²²Alldeutsche Blätter. – 11.06.1899. – № 24.
- ²³АВП РФ. – Ф. Канцелярия, д.65, 1899 г., л.318–322.
- ²⁴Там само. – Д. 15, 1899 г., л. 96.
- ²⁵Reichstag. – Bd. 3. – 21.06.1899. – S. 2685–2696.
- ²⁶Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце XIX века. – М.; Л., 1960. – С. 552–553.
- ²⁷GP. – Bd. 14(1). – № 4053.
- ²⁸Цит. за: Ротштейн Ф. А. Международные отношения... – С. 479.
- ²⁹Reichstag. – Bd. 5. – 1.12.1896. – S. 3639.
- ³⁰Ibid. – 2.12.1896. – S. 3651.
- ³¹GP. – Bd. 13. – № 3396.
- ³²Туполев Б. М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец XIX – начало XX в.) // Новая и новейшая история. – 1982. – № 3. – С. 135.
- ³³Ерусалимский А. С. Внешняя политика... – С. 328.
- ³⁴Reichstag. – Bd. 7. – 18.03.1897. – S. 5149.
- ³⁵Bülow В. Op. cit. – Bd. 1. – S. 59.
- ³⁶Ротштейн Ф. А. Международные отношения... – С. 482.
- ³⁷Reichstag. – Bd. 1. – 6.12.1897. – S. 47.
- ³⁸АВП РФ. – Ф. Канцелярия, д. 21, 1897 г., л. 336.

- ³⁹*Reichstag*. – Bd. 1. – 6.12.1897. – S. 60.
⁴⁰*Alldeutsche Blätter*. – 6.03.1898. – № 10.
⁴¹Турпиц А. Воспоминания: Пер. с нем. – М., 1957. – С. 143–144.
⁴²*Alldeutsche Blätter*. – 3.04.1898. – № 14.
⁴³Геюдез Г. Монополии. Пресса. Война: Пер. с нем. – М., 1964. – С. 35.
⁴⁴*Reichstag*. – Bd. 4. – 11.12.1899. – S. 3292–3295.
⁴⁵Ерусалимский А. С. Внешняя политика... – С. 537.
⁴⁶*GP*. – Bd. 15. – № 4457.
⁴⁷Алафузов В. А. Доктрины германского флота. – М., 1956. – С. 18.
⁴⁸Ротштейн Ф. А. Международные отношения... – С. 633.
⁴⁹*Bülow* В. Op. cit. – Bd. 1. – S. 415–416.
⁵⁰*Alldeutsche Blätter*. – 11.06.1899. – № 224.

Надійшла до редакції 24.02.05